

16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Волинь. – Т. 2. – 1984 – 600 с.
17. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwow.: z drukarni instytutu staurologiańskiego, 1887. – Т. 1. – 204 с.
18. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwow.: z drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. 3. – 556 с.
19. Krasitów [PAS 50 SLUP 44] / Wojskowy Instytut Geograficzny. 1:100000. – Warszawa, 1931.
20. Starokonstantynów [PAS 49 SLUP 44] / Wojskowy Instytut Geograficzny. 1:100000. – Warszawa, 1931.
21. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – у 15 т.

Вихованець Т.В.

м. Нетішин

З історії волинського села XVI – середини XVII століть

(на прикладі Плужного в Луцькому повіті)

Його рання історія схожа до минувшини багатьох довколишніх поселень: найраніша писемна згадка сягає углиб до першої половини XVI ст.; першими відомими власниками були князі з роду Острозьких; разом із низкою сусідніх, як от: Борисовом [22], Білотиним [12], Нетішином [15], Кривином [49], Вельбівном [13] воно відносилось до острозьких замкових сіл. Рільництво, ремесла, млини, ставки, православна церква... А ще тут, як і поряд, жили й живуть трудолюбиві люди. Навіть у назві їх маленької батьківщини бринить любов до землі, до зерна й запашної хлібини. У правічному колі минав день за днем, і роки разом із плином сусідньої Вілії відходили у вічність, мандруючи звідси ж, із Плужного на Ізяславщині.

На обрії історичних джерел, пов'язаних із нашим регіоном, село вперше виринає у зв'язку з господарськими перипетіями в родині князів Острозьких. Річ у тім, що після смерті кн. Іллі Острозького, яка трапилась 19 серпня 1539 року, між його вдовою, кн. Беатою Острозькою та звідним братом Іллі, Костянтином-Василем і його матір'ю, кн. Олександрою Слуцькою, розгорівся конфлікт за спадщину литовського гетьмана Костянтина Острозького — батька обох братів [див.: 46; 71, с.25-27; 56, с.351 й далі; про К.І. Острозького див.: 55]. Вирішення справи затягнулось на кілька років. Нарешті 6 лютого 1542 року в Острозі було споряджено важливий документ — акт введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких [42, с.17-29]. Відповідно до нього Плужне відійшло до суперниць Костянтина-Василя — Беати та її малолітньої доньки.

Описані в цьому документі події мають власну внутрішню хронологію; під 30 січня тут перелічено низку сіл, в тому числі вперше згадано й досліджуваний нами населений пункт [42, с.19]. Щоправда, маєткові справи, пов'язані в тому числі й із Плужним, завершилися щойно 12 травня того самого року ще одним розподілом Острозької волості — цього разу вже поміж матір'ю та донькою: третя частина, до якої потрапило й Плужне, перейшла в дожиттєве користування Беати, інші дві третини стали власністю Гальшки Іллівни. Однак, із огляду на маленький вік дівчинки маєтки їй так і не були передані, а їх опікункою й головною розпорядницею стала мати [50, с.106,109,115].

На той час Острозька волость, яка перебувала у складі Луцького повіту, являла собою чималий адміністративно-господарський комплекс із центром у місті Острозі. До неї входило 23 замкові села (підпорядковувались замковій князівській адміністрації), 12 — церковних (прибутки із них відходили на утримання церков і монастирів) та 28 боярських сіл (знаходились у користуванні князівських слуг). Разом із тим, на теренах волості було 8 млинів та 8 лук. Плужне від початків своєї писемної історії і протягом десятиліть відносилось, як ми зазначили вище, до категорії замкових сіл [див.: 50, с. 108, 115; 42, с. 376-377].

Кілька наступних років в історії цього волинського села проминули у контексті перманентного протистояння княгині Ілліної (так сучасники йменували Беату — вдову Іллі Острозького) із її сусідом і водночас чоловіковим родичем — кн. Кузьмою Заславським [порів.: 48; 47, с. 161-174; 14, с. 59-63]. Так, 29 серпня 1543 року великий литовський князь Сигізмунд I наказував Беаті Острозькій, щоб вона заборонила своїм борисівським, м'якотським і плужненським підданам відбирати землю, належну до Мислятина й Завадинець — маєтків князя Заславського [64, с. 366].

Невдовзі, 20 червня 1546 року наступний великий князь, Сигізмунд Август, у своєму позові княгині Ілліні указував, що «чоловек деї твої Плужненский, Сергей Бозскевич из братею своею и з ыншими помочники своими украли овец влостного стада его (К. Заславського. — Т.В.) триста и пастухов, неволных паробков его побрали» [64, с. 468]. Того ж дня в іншому монаршому позові згадується плужненський отаман зі спільниками, котрі здійснили наїзд на власність того ж таки князя — село Завадинці [64, с. 474]. Нарешті, ще один позов, датований тим самим числом, стосувався участі плужненського отамана та інших осіб у нападі на Гнійницю — маєток Кузьми Заславського [64, с. 479]. На жаль, імені цього очільника сільської громади джерела не конкретизують. . .

* * *

Особлива сторінка в історії Острозької волості опосередковано пов'язана з іменем вже відомої нам Гальшки Острозької (по-суті — з історією її нещасливого кохання [див.: 35, с. 29-81; 80]) та матримоніальними пошуками її матері — княгині Беати. Не вдаючись до надміру деталей, розпочнемо з того, що в червні-липні 1559 року княгиня Беата записала своєму черговому зятеві, Семену Слуцькому, всі власні маєтки, серед яких було і Плужне, а також володіння Семенової дружини, а своєї доньки, Гальшки, залишаючи за собою право розпоряджатися ними до кінця життя [51, с. 102; 76, к. 18v]. Таку ж прерогативу застеріг для тещі й Слуцький [76, к. 18v-19]. Обидва документи отримали королівське схвалення. Щоправда, вже наступного року Семен помер, і Беата знову стала власницею відписаних зятеві родинних маєтків [51, с. 102].

12 квітня 1564 року княгиня Ілліна вийшла заміж вдруге, цього разу за Ольбрахта Ласького, в майбутньому — серадзького воєводу. В історії він «прославився» тим, що виношував план обійняти молдавський престол і задля цього підбурював європейських володарів до війни з Туреччиною. За рік, 6 квітня 1565 року, в Познані Беата записала всі володіння своєму другому чоловікові. Як зазначає Ігор Тесленко: «Обидві сторони переслідували у шлюбі певну мету: Лаському необхідно було знайти нове джерело фінансування чергової молдавської кампанії, а Беаті — помститися зятю Л. Гурці [про нього див.: 35, с. 66-72. — Т.В.] і швагрові

кн. В.-К. Острозькому за події 1553-1559 років. Вирішальну роль у помсті відігравав, щоправда, не сам шлюб, а запис чоловікові всіх володінь». Історик акцентує на тому, що юридична правомірність такого запису викликає сумніви, «адже Беата з Костельця не могла вільно розпорядитися маєтками, зокрема дарувати чи продавати їх». [51, с.102; див. 76, к.19-19v].

Одержавши від дружини бажаний запис, Ласький ув'язнив її у своєму родовому замку Кезмарк. Протягом п'яти наступних років управління новоотриманими маєтками серадзькому воєводі вдалося зібрати необхідну суму для підготовки чергового походу в Молдавію. Задля покриття численних боргів й отримання готівки Ласький заставив значну частину своїх маєтків [51, с.102-103].

Невдовзі, 26 вересня 1570 року, у Варшаві, серадзький воєвода поступився отриманими від дружини маєтками й повнотою прав розпоряджатися ними на користь польського короля Сигізмунда Августа. Серед них була й Острожчина: «*Олбрьхтъ Лаский... дал, даровал и записал его королевское милости замок свой Острозский з местом и всеми своими (читай: замковими, відтак і Плужним. — Т.В.) и церковными селы, и теж боярскими, к нему належачими...*» [3, с.321]. Своєю чергою, монарх дозволив Лаському пожиттєво володіти деякими іншими маєтками [51, с.103; 44, с.229; 76, к.20v]. І. Тесленко говорить про те, що між воєводою й королем існував контракт, відповідно до якого в разі потреби володар мав повернути Лаському всі маєтки [51, с.102-103].

Після смерті в 1572 році польського короля Сигізмунда Августа, а також після відходу за межу на початку 1573 року Гальшчиного чергового чоловіка — познанського воєводи Лукаша Гурки у Костянтина-Василя Острозького зажеврїла надія зосередити у своїх руках поділені Острозькі маєтки. У вересні 1573 року в Луцькому ґродському суді його племінниця Гальшка Острозька юридично визнала, що має борг перед дядьком. «*Тим же листом, — зазначає І. Тесленко, — Гальшка передавала себе в опіку дядькові і доручала йому вести справу про повернення своїх володінь, а також обіцяла відшкодувати всі витрати маєтками, які вдасться відсудити*» [51, с.106-107].

Під час судового процесу Костянтин-Василь доводив, що з правової точки зору запис маєтків (серед яких було і Плужне), зроблений Острозькою на користь О. Ласького, був неправомірним, відтак просив повернути маєтки Гальшці [51, с.107-108]. Новообраний король Генрик Валуа визнав прохання слухним і присудив, із деякими застереженнями, повернути маєтки Гальшці, котрі де-факто відходили новому опікунові в особі київського воєводи [докладніше див.: 51, с.108-109; 35, с.40-41; 76, к.9v-10,14-14v; 79, с.355]. Таким чином, по довгому часі, в 1574 році, абсолютна більшість розпорошеного Острозького князівства знову об'єдналась — тепер під орудою київського воєводи та маршалка Волинської землі, князя Костянтина-Василя Острозького.

* * *

Звичним і водночас трагічним та болючим явищем повсякдення XVI — XVII ст. були татарські набіги — «татарщина». В результаті руйнувалися міста й села, гинули чи потрапляли до ясиру люди [31]. Одним із доволі нищівних для маєтків К.-В. Острозького виявився напад навесні 1577 року, хоча для Волині вони ще продовжувалися й у цьому, і в наступному роках. Згідно з податковим документом за 1577 — 1578 роки, «міст князя Острозького спустошених

і спалених татарами 6, сіл 243, з котрих нічого не брано» [68, s.44; порів.: 71, s.78]. Наприкінці подимного (подвірного) реєстру Острозької волості від 1576 року (фактично 1576 - 1577 років [52, с.140-141]) уміщено перелік спустошених татарами сіл, до якого потрапили Білотин, Борисів, Плужне, М'якоти, Шекеринці, Вілія, Плоска, Сільце, Колимлі — загалом щонайменше 34 населених пункти [42, с.66; порів.: 6, с.140].

Девастація маєткових комплексів накладала негативний відбиток і на демографічно-господарську ситуацію [порів.: 24, с.222; 25], й на податкоспроможність підданих київського воєводи. Так, за 1576 рік із волинських (і, можливо — київських) маєтків князя Острозького до державного скарбу надійшло 620 флоринів [74, s.179], тоді як за 1577 — лише 100 [74, s.183]. В останньому випадку ситуацію певною мірою ілюструє вже згаданий фіскальний документ за 1577 – 1578 роки, у котрому з волинських та київських маєтностей Костянтина-Василя Костянтиновича податок було вибрано лише частково, бо наприкінці джерела у довідці про тих, хто не доплатив у 1578 році податку, ухваленого в попередньому році, говориться, що серед таких був і «князь воєвода київський з міста свого головного Острога і зі всіх містечок на Поділлі, що належать до того міста, а також волостей, що належать до того міста й містечок» [68, s.78].

Сучасник цього князя, геральдист Бартоломій Папроцький узагальнив трагедію наступним чином: «Такою того [1577. — Т.В.] року великою була шкода від поган для князя [Острозького. — Т.В.], що її важко було оцінити, понад двісті сіл у його володіннях було спалено» [75, s.452]. Відтак, київський воєвода зумів виклопотати у короля важливий привілей на кількарічне звільнення від податків із тих міст і сіл, котрі зазнали спустошення та пограбування. Виданий у Варшаві 27 березня 1578 року, документ гласив: «дали есмы волность, яко жь и тымъ листомъ нашимъ даемъ тымъ всимъ подданымъ его, которые черезъ татаровъ спустошене и шкоды подняли, во всихъ именахъ его, въ поветехъ Киевскомъ, Луцкомъ и Кремянецкомъ лежачихъ, отъ поборовъ и податковъ вшелякихъ, [...] отъ того часу, яко ся тоє спустошене стало — до осми летъ» [1, с.104-105; 7, с.286; 17, с.115].

Зрештою, принаймні на прикладі Острозької волості, можна припустити, що ситуація в багатьох населених пунктах у наступних роках покращилася. До таких міркувань спонукає факт, що в 1583 році із низки поруйнованих у 1577 році татарами підострозьких сіл, як от: Білашева, Бараня, Завидова, Уздець, Волбарова, Дерев'яного та інших уже сплачувався податок. Аналогічно виявилася ситуація і з Плужним, котре, як пам'ятаємо, теж потрапило до переліку спустошених [42, с.66]. У 1583 році в селі вже налічувалося 14 димів (дворів), крім того проживало 7 городників (осіб/родин, що володіли невеликими земельними ділянками — городами), 13 підсусідків (осіб/родин, котрі, за браком власного житла, проживали в помешканнях заможніших селян). До того ж згадується водяний млин, а також іменується «піп», з чого можна зробити висновок про існування в селі православної церкви [68, s.81].

Відбудову та залюднення села, схоже, перервала чергова «поганська» інкурсія, що трапилась у 1593 році. Згідно з відомостями Ірини Ворончук, ревізор маєтностей київського воєводи зазначав, що в Острозькій та багатьох інших волостях татарами було спустошено «*вси села... ни одного не вышмучи*». Зазнали понищення й міста Острог, Дорогобуж, Берездів, Колодно, Чернехів, Шульжинці, Красилів, а також передмістя Дубна і Полонного [25, с.134]. При

цьому, як видається, сільське населення, особливо мешканці лісистих ділянок, мали унікальну можливість рятуватись утечею й, напевне, в цьому випадку страждала, здебільшого, їх нерухомість. Інакше важко пояснити подальший доволі стрімкий зріст людності у спустошених населених пунктах. Зрештою, може відомості, які потрапляли до податкових реєстрів, не завжди відбивали реальний стан речей?..

* * *

На схилі життя, в 1603 році, київський воєвода К.-В. Острозький поділив свої розлогі володіння між синами — краківським каштеляном Янушем [див.: 65; 77, с.60] та волинським воєводою Олександром [див.: 73; 78, с.152] Костянтиновичами [34]. Була розділена й Острожчина, щоправда з однією умовою — вона повинна була залишитись у користуванні батька аж до його смерті [52, с.141]. Зважаючи на це, не зовсім зрозуміло є обставина, що 27 квітня 1603 року, невдовзі після дільчої угоди, Олександр Острозький, попри домовленість, юридично таки ввійшов у володіння належною йому частиною волості, до якої потрапило й Плужне [42, с.103-104; див. також: 38, арк.25а зв.]. Наприкінці того ж року волинський воєвода помер [10, с.130; 43, с.106]. Острозька волость цілісною адміністративно-господарською одиницею, як і передбачалось, на короткий час залишилась у розпорядженні київського воєводи [42, с.105-184; 52, с.141].

В наступному, 1604 році, у зв'язку зі збором державного податку було споряджено поборовий реєстр сіл Острозької волості [42, с.141-145]. Вміщені у цьому історичному джерелі відомості дозволяють, нехай частково, з'ясувати соціально-економічне положення Плужного на початку XVII століття, а в сумі з іншим джерелом, від 1620 року, про яке йтиметься нижче, привидитися й до родинного укладу цього волинського села.

Розпочнемо тим, що на початку XVII ст. плужненці господарювали «дворищами». Загалом, поняття «дворище» включало в себе певну сукупність орних земель та інших угідь, якими користувалась селянська родина/рід, що проживали на одному дворі [40, с.453]. Площа таких господарств не була регламентованою й подеколи сягала багатьох десятків гектарів [26, с.218-219]. Траплялося, що селяни з певних причин послуговувалися не цілим двором, а його половиною або чвертю.

Шкода, але на 1604 рік, за винятком указівок, що піп і лісовий стрілець Макар Мартин(ович? — *Т.В.*) користувались половинами дворим, ми практично не маємо жодних відомостей про кількість угідь у розпорядженні інших родин. Беручи до уваги, що в 1620 році у селі 65 тяглих (тих, що мали робочу худобу, тягло) родин користувалися 12 дворим [42, с.201,203-204], та припускаючи за інвентарем 1604 року, що на початку XVII ст. тяглих родин могло нараховуватись близько 100, а площа належних селянам угідь була приблизно такою самою, вважаємо, що у «сфері впливу» поодинокого господарства знаходилась пересічно невелика частка дворим.

В податковому документі окремо представлено селян підсусідків і комірників, яких налічувалось відповідно 40 і 19. Ними були селяни, які не мали власного помешкання, з тією різницею, що перші проживали разом із господарями в хатах, інші ж — у господарських приміщеннях — коморах [26, с.256]. На жаль, джерело не дозволяє зробити висновок про наявність у них своїх, хай і невеликих, земельних наділів, хоча така можливість не виключається. Понадто,

реєстр від 1604 року називає: 6 родин стрільців воєнних, серед яких поійменована вдова Кузьмиха — схоже, вдова стрільця Кузьми; 4 прізвиська стрільців лісових, котрі доглядали лісові угіддя, та 5 гайдуків — легкоозброєних князівських слуг. Сільську спільноту очолював отаман на ім'я/прізвисько Полуян.

Попри те, що детермінуючим заняттям для плужненців було сільське господарство, серед представників громади зустрічаємо й людей інших видів праці, як от: гуменника Левка, бортника Трохима, бондарів Хведора та Олешка, муляра Каспера, ковалів Іванка, Петра та Васька, шевців Мартина і Трохима; разом із тим згадується хата котляра Н. Цілоком імовірно, що, поряд із задоволенням господарських та побутових потреб односельців, вони відбували й повинності за дорученням замкової адміністрації.

В селі було два млини, в одному з яких було два камені: для борошна та перетирання круп, в іншому — лише борошномельний. Серед селян згадано мірошника Юска. До того ж, у селі стояла корчма, у якій шинкував якийсь Кроль; згадується арендар, певно, тієї ж таки корчми, на ім'я Борох.

* * *

В 1608 році помер князь Костянтин-Василь Острозький [71, с.232]. Теоретично належна колись Олександрові частина Острозької волості мала б відійти до його спадкоємців. Оскільки сини Костянтин і Януш на той час ще не досягли повноліття, маєтки залишилися під опікою їх дядька — краківського каштеляна, Януша Костянтиновича [69, с.47; 58, с.46; 76, к.323]. У володіння спадщиною старший син волинського воєводи, Костянтин-Адам, увійшов щойно в листопаді 1615 року [53, с.418]. Як зазначає І. Тесленко, «з того часу брати були разом і навіть після настання повноліття молодшого (1616), схоже, не поспішали з поділом батьківського спадку» [53, с.418]. Зрештою, не виключено, що якийсь поділ між ними таки відбувся — про це в історичних джерелах є повідомлення під 1623 роком [39, арк.129; 16, с.41, прим.53].

Наприкінці періоду опіки та протягом кількох наступних років плужненські терени зазнали чергових нещасть. Про одне з них занотував на своїх сторінках «Острозький літописець»: «1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч, в живна: пуці крушила, сади ломила по селах — в Борисові, в Плужном і по інших селах. В тих краях, куди йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрі в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інії за дерево ухватившися, і держалися mocno і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь mocno взявшися і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зрубу і позаношовало не знати где...» [10, с.132].

Ще одне лихо трапилося восени 1618 року, коли на Волинь уторглися перекопські татари під орудою Арка-мурзи. Внаслідок нападу постраждало чимало волостей, в тому числі й Острозька [26, с.600-601]. Відтак, 22 травня 1619 р. слуга волинського воєводи Януша Острозького, Андрій Фолюшевський, розповідав перед луцьким ґродським урядом, що в минулому році, 29-30 вересня, татари «вторгнувши, остатокъ маєтности княжати его милости, што было еше троха зостало хать, людей, добытка, отъ першого вторгнення

татарского, которое се въ року прошломъ, тисеча шестсотъ семнадцатомъ, стало, то въ остатнемъ въ томъ вторгненю попалили, люде и добытокъ побрали и внивечъ вси села обернули, а меновите: въ волости Острозкой: село и фольварокъ Борисовъ, село и фольваркъ Плужное, село Былчинъ, села Боровичи обедве, село Добринъ, село Долотець, село Радогосча, до местечка Суража сель три спалили. . .». Невтішний стан речей підтвердив і городський урядник Василь Колоденський, який, оглянувши ситуацію, охарактеризував її наступним чином: «въ волости Острозкой: село Борисовъ, Плужное, Былчинъ, Боровичи обедве, село Добринъ, село Долотечъ, село Радогосчу, — одны до сченту спалены, а другихъ по килку хатъ zostало, однакъ люде и добытокъ выбрано. . .» [1, с.418].

На завершення всіх попередніх сумних поворотів долі сталося так, що протягом 1618 — 1619 років за не зовсім зрозумілих обставин молоді князі Олександровичі — Костянтин і Януш пішли з життя. Належна їм частина Острозької волості, а відтак, і село Плужне постали на порозі чергових власницьких змін. Щоправда, перше ніж вони відбулись у 1621 році, частиною Острожчини протягом короткого часу розпоряджався коронний підचाший Станіслав Любомирський [58, с.47], який доводився чоловіком для рідної сестри покійних — Софії. По тому з 19 квітня 1620 року волость ненадовго відійшла у тримання київському воєводі Томашеві Замойському — чоловікові іншої їх сестри — Катерини [59, с.46].

* * *

Яка доля чекала на Плужне, Вельбівне, Нетішин, Кривин, Крупець, Мощаницю та багато інших поселень Острожчини, котрі свого часу відійшли Олександру Костянтиновичу, а згодом належали його спадкоємцям? Справу повинен був вирішити черговий маєтковий розподіл. Позаяк чоловічих нащадків у родині волинського воєводи на той час уже не було, претендентами на розлогі батьківські набутки стали три доньки: вже відомі нам Софія, Катерина, а також Анна-Алоїза, котра тої пори щойно побралась із великим литовським гетьманом, Яном-Каролем Ходкевичем. Для того, щоб частки виявились більш-менш рівними, потрібно було здійснити соціально-господарський опис маєтків та укласти їх інвентар.

Протягом 1620 року комісари ретельно нотували кількість підданих родин у тому чи іншому населеному пункті, характер і розміри податків та повинностей на користь власника. Оскільки поділу підлягали не тільки села поблизу Острога, а й інші терени, їх остаточний опис набув вражаючого об'єму — понад вісімсот сторінок скрупульозних, важливих для майбутніх власників нотаток. Загалом, поділу підпало 620 населених пунктів, 38 з яких були містами (не рахуючи частини Кракова) та 582 — селами; понад те додавались будинки в Луцьку й Мінську [21, с.74]. Сюди ж було включено й маєтки Олександрового брата Януша, що не підлягали т. зв. праву ординації [про неї див.: 63; 36; 69, s.216-238,270-280; 61, с.97]. В Острозькій волості розподілу підлягали частина Острога та 59 сіл [21, с.74], в тому числі й Плужне [його опис див.: 42, с.200-204; 21, с.140-145].

Про що ж ми довідуємось із цього історичного джерела? Насамперед, про те, що в селі продовжував функціонувати фільварок — князівське господарство, відоме ще з 1603 року [42, с.103; 5, с.302,304]. Ним порядкував князівський ставленик, імовірно, «Іванко, ковалів брат», про якого сказано: «урядником є у дворі». В документі розміщено детальний перелік фільваркової худоби — корів, волів, бичків, телят; овець, кіз, свиней; гусей, качок, курчат і

навіть павичів. Фільваркове господарство велося за трипільним принципом. Зазначається, що *«обшири у Плужному на три руки»*: від Добриня висівають жита 54 маці (маца — 128 кг [27, с.218]), від Гнійниці — 45 мац та від Борисова того ж таки жита — 45 мац. Урожай на фільварку становив «плюс-мінус» 1000 кіп озимини, що було одним із найбільших обсягів [8, с.67; 37, с.96]. До речі, сторожову повинність у плужненському фільварку відбували селяни з сусіднього села Борисова [22, с.68].

На 1620 рік у селі проживало 65 тяглих родин, у тому числі й отаман Мартин, 41 підсусідок, кілька так званих панцирних стрільців і гайдуків. До окремих категорій виділено 4 бортників, *«що в пуці панській бортей пильнують і доглядають»*; 2 пасічників, а також 3 лісових стрільців, *«що доглядають ліс»*. Серед останніх осібно названий пташник Данило; ще одного пташника, Павла, поійменовано в переліку гайдуків. Серед представників ремісничих спеціальностей та інших видів праці згадуються: лучник Федір, хмеляр Ілля, гуменник Гордій та плітник Левко, N мельник, N котляр, пастух Андрій. На певний рід занять натякають прізвиська у Васька Базара та Івана Дудки. У селян, як і в попередні роки, було популярним ковальське ремесло — згадуються ковалі Лук'ян, Петро, а також Іван *«коваль замковий острозький»*. Тут же приведемо кілька згадок про прибуле населення, як от: Іван Вельбойченя, Масюк Приходень, Стецько Прихожий.

Окремо зупинимось на тому, що серед плужненських підданих названо десятника Іванця та двох соцьких — Журава та Бориса, а інвентар від 1604 року згадував соцького Івана [42, с.144]. За словами Наталії Яковенко: *«Оборонні завдання сприяли й тому, що на Волині та Київщині набагато довше, ніж у Галичині, зберігався архаїчний поділ громади того чи того міста на десятки й сотні (саме ця обставина пояснює на подив швидке усталення сотенного адміністративного поділу в добу Хмельниччини, коли кожне містечко зі своєю округою блискавично витворювало власну сотню)»* [60, с.170]. В руслі цитати гадаємо, що присутність серед селян десятника та сотників були пов'язані з тією ж таки потребою захисту волості, коли поряд із Острогом (Нове місто якого, до речі, було значною мірою поділене на десятки та сотні [42, с.193-199; порів.: 21, с.223-229 (м. Хлапотин)]) й довколишні села, схоже, теж перетворювались на військові формування. Понад те, згідно з інвентарем 1620 року, плужненці повинні були *«осаджувати»*, тобто, споряджати трьох кіннотників, а також для потреб оборони сплачувати сторожовий та порохований податки.

В селі було чотири належні князеві (*«dworskich»*) ставки. Один знаходився в лісі. На цьому ставку стояв млин із двома жорновими каменями. До обов'язків мірошника належало відгодувати протягом 17 тижнів «вепра» для князівського столу, а також виконувати *«що потрібно»* при острозькому замку чи у дворі (можливо, фільварковому). Другий ставок був *«неподалік двору»*, ще один — *«їдучи до Борисова»*. Нарешті, був і ставок *«в кінці села, порожній»* — без води, з несправним млинком. Як і в попередні роки, у Плужному стояла корчма, яку арендував хтось із острозьких євреїв, а також згадується православний священик. Ігор Тесленко визначає Плужне як центр приходу, до якого гіпотетично додає також село М'якоти, яке знаходиться на відстані 4 км [54, с.211].

Селяни були змушені сплачувати низку податків та відбувати деякі повинності. Тягли піддані, яких, як ми пам'ятаємо, було 65 родин, мали у своєму розпорядженні 12 дворцищ (пересічно по 0,18 дворцища на родину, або ж приблизно 5,4 родини на 1 дворцище) і з кожного

дворища мали вносити по 14 литовських грошів чиншу. (Для порівняння: у той час можна було купити вола за 4 копи або ж 240 литовських грошів [1, с. 425–426]). До того ж, за користування князівською землею селяни сплачували специфічний податок — воловщину [див.: 18]: від кожного вола по 8 литовських грошів [про характер селянського землеволодіння див.: 23]. При цьому зазначається, що на 1620 рік виходило 11 плугів по 8 волів. Підсусідки давали по 6 литовських грошів. Деякі податки були натуральними: від дворища селяни повинні були віддати мацу вівса та чверть маці т. зв. волового вівса; від кожного двору — 1 гусака, 2 півнів-каплунів, 4 курки та 15 яєць тощо.

Піддані були зобов'язані заплатити 20 литовських кіп плітникові до острозького замку. До обов'язків цієї людини входило виготовлення цегли. Крім того, селяни мали віддати зі своїх земель 12 відер «данного» меду. (В селі була і двірська пасіка з 16 бортями.) До важких селянських обов'язків відносилась подорожня («підводна») повинність: один раз улітку, а вдруге взимку плужненці повинні були відправляти воза до р. Буг, а у випадку відмови сплатити за фуру одну литовську копу. До всього іншого, селяни змушувались працювати на користь господаря три дні на тиждень, а влітку — кожний день, крім понеділка [порів.: 11, с.142-164; 33, с.147; 32, с.109-118].

* * *

Беручи до уваги відомості, представлені в поборовому реєстрі за 1604 рік та інвентарному описі від 1620 року, спробуємо поєднати згаданих тут представників плужненської громади у родинні групи. Звісно, для тогочасного селянства, котре не мало сталих прізвищ і «по-батькові», зробити це з високим ступенем вірогідності досить складно. Відтак, залишається оперувати ознаками зовнішньої подібності та інтуїцією. Не претендуючи на абсолютну достовірність та надійність кореляцій, наважимося зробити перший крок. Можливо, подальші дослідження та додаткові джерела підтвердять чи спростують представлені нижче результати. Тим часом, поряд з імовірними поєднаннями у джерелі від 1620 року присутні й прямі вказівки на спорідненість, як от: Левко, Микита, брат його; десятник Іванець, Семен, брат його; Самошко Поручикович, Ілля, син його; Ілля, Котлярів син; Васько, Тарасів зять; Кіндрат, Іванів зять.

Таблиця 1.

Гіпотетичні родинні групи у Плужному в першій чверті XVII ст.

	1604	1620
1	Андричиц Мартин Андричиц Хведор	
2	Антонович Лец Антонович Онопрій Антонович Роман	Антонович Сенко
3	(Бесубковіч?) Роман Бесубковіч Антон	Безубік Роман Безубік Антон

4	Біруковіч Наум Баруковіч Конон	
5	Благутич Артус Благутич Степан	Благутич Артиш Блахутич Степан Благутич Карп
6	Бохдановіч Курило	Богданеня Омелян
7		Бухаленя Ігнат Бухаленя Процик
8	Бутчиха вдова Бутченя Васко	
9	Васютіч Хілько Васютіч Мартин Васютіч Семушко	
10	Воробеня Гаврило Воробеня Лазко	Вробеня Гаврило Вробеня Степан
11	Демідич Сенко	Диміденя Іван
12	Доцутіч Хведор	Дацутіч Стецко
13	Живко (Zywko) Живковіч (Zywkowicz) Левко	Жинковіч (Zynkowicz) Кузма
14	Жданіч (Zdanicz) Ораш Жданіч (Zdanicz) Максим	Ждановіч (Zdanowicz) Максим
15	Іваніч Клім Іванініч Піліп	Іванініч Клім Іванініч Філіп
16		Івасченя Мішко Івасченя Рицко
17	Ігнашковіч Паххом (!) Ігнашковіч Ласко Ігнашковіч Сидор Ігнатіха вдова	Ігнашко(віч?) Пархом Ігнаціха вдова Ігнашковіч Клім Ігнатеня Федор

18	Карповіч Хведор Карпіновіч Макар	Карпеніч Семен
19	Кудло Йовтух Кудельчиц Міхно Куделін Гарасим Руделіч (Куделіч?) Сідор	Кудельчиц Сідор
20	Левковіч Яцко	Левковіч Яцко Левковіч Ридзко
21	Літвіненя Іван Літвіненя Юско	Літвіненя Іван
22		Лисеня Олешко Улисеня Яким
23	Локач Мікіта	Локач Мішко
24	Маркачиц (Макарчиц?) Ганко	Макарченя Васіль
25	Мартин/Мартиниха вдова Мартиновіч Мацко Мартин(овіч? – Т.В.) Макар	Мартиновіч Марко
26	Недальчиц Даніліха	Недзельчиц Юхім Недзельчиц Мойсей
27	Пашковіч Маско Пашковіч Панас Пашковіч Юско	Пашковіч Йоско Пашко(віч? – Т.В.) Мартин
28	Петрушко Петро Петушеня Даніло	Пітушко Даніло Пітушеня Іван Петреня Олешко
29	Покотіч Яцко Покотіч Мартін	Пекотич Яцко Пікітич Марцін
30	Полуян отаман	Полуян Ридско Полуян Гордей

31	Сидориха Сидореня Хведор Сидоровіч Іляш	Сідореня Семен Сідореня Степан
32	Синковіч Кузма Сенчиц Краско Сенков Гермас	
33	Сировачицц Олешко Сировачицц Семен	
34	Шавчиц Гацко Савчиц Юрко	Савчич Гацко Савчич Лучко
35	Сподарец Хведор	Сподариха вдова Сподарковіч Грицко
36	Шигонов Мелешко Шиконов Васко	
37	Цвік Яцко	Цвік Лаврин
38	Чепелінчин Карп	Чепелинка Пашутка

[На підставі: 42, с.141-145,200-203; уточнено (1620) за: 76, к.208v-210v]

В наступній таблиці, слідуючи за принципом абсолютної або наближеної подібності написання імен та прізвиць/«по-батькові», спробуємо представити осіб, котрі, на нашу думку, є ідентичними в обох згаданих джерелах. У деяких випадках прослідковується зміна їх соціального статусу.

Таблиця 2.

Плужненці, згадані в 1604 та 1620 роках

	1604	1620
1	Белебеля Хведор, лісовий стрілець	Билебіл Федор, тяглий
2	Бесубковіч Антон, тяглий	Безубік Антон, тяглий
3	Благутіч Артус, тяглий	Благутич Артиш, тяглий
4	Благутіч Степан, підсусідок	Блахутич Степан, підсусідок
5	Воробєня Гаврило, тяглий	Вробєня Гаврило, тяглий
6	Дінка Омелян, тяглий	Динка Омелян, тяглий

7	Іванініч Піліп, гайдук	Іванініч Філіп, гайдук
8	Іваніч Клім, гайдук	Іванініч Клім, гайдук
9	Іванко коваль	Іван коваль, вільний
10	Ігнатіха вдова, тягла	Ігнаціха вдова, тягла
11	Ігнашковіч Паххом (!), тяглий	Ігнашко Пархом, тяглий
12	Каура Роман, тяглий	Кавура Роман, тяглий
13	Левковіч Яцко, тяглий	Левковіч Яцко, тяглий?
14	Літвіненя Іван, підсусідок	Літвінсня Іван, тяглий?
15	Ліциха (Іван у Ліцихі), тягла?	Леціха вдова, тягла
16	Палунчиц Остап, тяглий	Палунчич Остап, тяглий
17	Пашковіч Юско, тяглий	Пашковіч Йоско, тяглий
18	Петро коваль, підсусідок	Петро коваль, підсусідок
19	Петушеня Даніло, тяглий	Пітушко Даніло, тяглий
20	Покотіч Яцко, воєнний стрілець	Пекотич Яцко, тяглий
21	Покотіч Мартін, воєнний стрілець	Пікітич Марцін, тяглий
22	Пухаченя Корній, підсусідок	Пугач Корней, підсусідок
23	Тишченя Грицко, лісовий стрілець	Тисченя Грицко, лісовий стрілець
24	Шавчиц Гацко, тяглий	Савчич Гацко, тяглий

[На підставі: 42, с.141-145,200-203; уточнено (1620) за: 76, к.208v-210v]

* * *

Остаточні перемовини щодо розподілу спадщини Олександра Острозького було призначено на початок 1621 року. Зацікавлені сторони прибули до польського міста Ярослава, маєтності Олександрової удови — Анни Костчанки Острозької. Дільчу справу, розпочату 6 січня, на католицьке свято Трьох Королів, здійснював старший зять, Станіслав Любомирський. При цьому Ян-Кароль Ходкевич, чоловік наймолодшої княжни, Анни-Алоізи, обирав першим [66; 70, с.134; 57; 61, с.98]. Відтак, до частки цього подружжя увійшли частина Острога, Звягель (тепер — Новоград-Волинський), Берездів та ін. — загалом 16 міст і 247 сіл [21, с.74]. Серед цієї хмари поселень було й Плужне із фільварком [21, с.140-145; 38, арк.23].

Упродовж кількох наступних десятиліть село зазнало суттєвого господарського перетворення: у Плужному було впроваджено волочну поміру селянських ґрунтів [про неї див.: 30; 28; 29; 72 та ін.]. З соціально-економічного опису села від 1654 року [42, с.376-377; 4, с.523-524] дізнаємося про те, що в Плужному налічувалося 90 осілих волок. Волока не була чітко окресленою одиницею площі [див.: 29, с.217-218], та, приймаючи за І. Ворончук її розмір у 23,89 га [26, с.226], отримуємо приблизну площу села на середину XVII ст. — 2 150,1 гектара.

В 1629 році осілість Плужного сягнула 146 дворів [9, с.39], а за наступне десятиліття налічувала вже 350! На нашу думку, в даному випадку позитивну роль відіграли і додатній демографічний показник, і, можливо, пов'язаний із запровадженням волочної поміри процес дроблення великих патріархальних родин. До того якоюсь мірою додалась і міграція населення: відомо, що в лютому — березні 1630 року відбулися втечі підданих від родини Турянських-Турських з с. Баймаки та від Павла-Криштофа Сенюти-Ляховецького з м. Ляхівці у Кременецькому повіті до маєтків Анни-Алоізи Ходкевич — в м. Острого і с. Плужне [45, с.457]. Виходячи із запропонованого нещодавно в історіографії коефіцієнту для тогочасного волинського диму (двору) у кількості 11 осіб [27, с.225-226], отримуємо кількість населення сільської громади у приблизно три з половиною тисячі осіб.

Позитивні процеси зійшли нанівець у зв'язку з подіями т. зв. визвольної війни або ж українсько-польського протистояння під проводом Богдана Хмельницького. Криваві перипетії не оминули і Волинь загалом [62], й Острожчину зокрема [41]. Як зазначив Олег Ярошинський: *«Надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях заплатили волинські селяни й міщани, втративши близько 90% свого дієздатного дореволюційного складу та податкоспроможних господарств, нерухоме майно, знаряддя праці, робочу худобу. . .»* [62, с.240]. Тутешні села Борисів, Кривин, Більчин, Плужне, Вельбівне, міста Старий і Новий Острого та ін. були поруйновані військовими загонами кн. Владислава-Домініка Заславського [20, с.86]. За статистикою, приведеною М. Владимирським-Будановим, Плужне та інші 30 сіл Анни-Алоізи Ходкевич у 1649 році налічували 879 димів, а в 1651 році — лише 567 [20, с.84], отже, втратили близько 35 % дворів.

Власне для Плужного загальна картина виявилась просто-таки катастрофічною. За описом села середини 1654 року (складеним вже після смерті Анни-Алоізи Ходкевич, яка трапилась у січні того ж року [19, с.327; 67]) з 350 довоєнних димів тут залишилося тільки 13, в тому числі й помешкання священика, швидше за все уніатського. Окремо приведено імена двох боярів, трьох стрільців та двох бортників. Згадане вище історичне джерело говорить про те, що в селі налічувалося 5 невеличких ставків та стільки ж *«млиноків»*, у тому числі два *«запустілі»*.

Крім того, у Плужному було два «двірських», тобто князівських, садки. Піддані змушені були працювати на господаря протягом цілого тижня. При цьому вони мали сплачувати і грошовий чинш у розмірі 1 зл. 20 гр. Віддавали власникові по маці вівса, а також 2 гусаки, 4 каплуни, 10 курок, півкопи (30 шт.) яєць тощо. Серед невідомих раніше повинностей була вимога щодо постачання «свіжих язід на повідла».

Відродження села, як постає із подальших документальних відомостей, відбувалося дуже повільно. Очевидно, процес пригальмовували ті чи інші негативні суспільно-економічно-політичні фактори, яких у тогочасному повсякденні не бракувало. Згідно з податковим документом, у 1662 році в Плужному було всього-навсього 10 димів, у Борисові — 6, Гнійниці — 3; Білотин, Війтівці, Більчин стояли пустою... [2, с.120]. Історія Плужного другої половини XVII ст., як, зрештою, і пізнішого часу, ще очікуватиме на свого дослідника. Зрештою, автор не вважає і представлену вище розвідку вичерпною. Залучення додаткових історичних джерел дозволить з'ясувати чи переосмислити ті чи інші нюанси, пов'язані з минувиною цього стародавнього волинського поселення.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1876. — Ч. 6. — Т. 1.
2. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1905. — Ч. 7. — Т. 3.
3. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1911. — Ч. 8. — Т. 6.
4. Атаманенко В. Опис Острозької волості 1654 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 2004. — Вип. 8-9. — С. 504-527.
5. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI — першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства // Український історик. — 2003. — Т. 1-5. — С. 295-312.
6. Атаманенко В. Острозька волость в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острого; Нью-Йорк, 1999. — С. 137-144.
7. Атаманенко В. Татарські напади на Волинь у 70-х роках XVI ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2012. — Вип. 8. — С. 279-289.
8. Атаманенко В. Степурко Т. Документальні джерела вивчення фільваркового господарства Волині кінця XVI — початку XVII ст. (на прикладі володінь кн. Острозьких) // Старий Луцьк. Ювілейний науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2014. — Вип. 10. — С. 56-77.
9. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — Київ, 1930.
10. Бевзо О. Львівський літопис і острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. — Київ, 1971.
11. Бойко І. Селянство України у другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963.
12. Вихованець Т. «... тільки з листами їздять, куди накажуть» [про с. Білотин] // Перспектива [газета Хмельницької АЕС]. — 2014. — № 18. — 9 травня. — С. 7.
13. Вихованець Т. «И к тому дей подданы имена твоей милости Велбова...» [про с. Вельбівно] // Перспектива [газета Хмельницької АЕС]. — 2014. — № 8. — 22 лютого. — С. 7.
14. Вихованець Т. Берездів у XVI — першій чверті XVII століття: історичні параграфи // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута). — Хмельницький, 2014. — С. 58-79.
15. Вихованець Т. Історія Нетішина. Посібник для середніх навчальних закладів. — Острого, 2006.
16. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Studia historica res gestas Ostrogoiae illustrantia. Vol. 2. — Острого, 2001.

17. Вихованець Т. Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина — 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2011. — Вип. 7. — С. 104-127.
18. Вихованець Т. Податок «волощина» в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. — Острог, 2014. — Вип. 7. — С. 37-66.
19. Вихованець Т. Ян-Кароль та Анна-Алоїза з Острозьких Ходкевичі: кінець життя, початок вічності // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. — Кременець, 2012. — С. 317-339.
20. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. — Киев, 1888. — Т. 22. — Июль. — С. 79-116.
21. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упорядк. і передм. І. Ворончук. — Київ; Старокостянтинів, 2001.
22. Ворончук І. Людність села Борисова за документальними джерелами першої чверті XVII ст. // Ізяславщина. Від давнини до сучасності / За ред. В. Берковського. — Ізяслав, 2013. — Вип. 1. — С. 66-69.
23. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. 238: Праці Історично-філософської секції. — С. 149-184.
24. Ворончук І. Історична демографія України XVI — першої половини XVII ст.: стан і проблеми // Українознавство. — 2005. — № 4. — С. 220-224.
25. Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI — першої половини XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2011. — Вип. 7. — С. 128-146.
26. Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — Київ, 2012.
27. Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI — середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 1999. — Вип. 3-4. — С. 212-229.
28. Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ. — Київ, 2007. — Т. 14. — С. 362-379.
29. Гурбик А. Впровадження аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст.: регіональний та термінологічний аспекти проблеми // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута). — Хмельницький, 2014. — С. 211-220.
30. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — Київ, 1997.
31. Дашкевич Я. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 1993. — Вип. 2. — С. 40-47.
32. Історія селянства Української РСР. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Відп. ред. В. Дядиченко. — Київ, 1967. — Т. 1.
33. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій. — Київ, 2006. — Т. 1.
34. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вип. 2. — С. 113-137.
35. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька // М. Ковальський. Етюди з історії Острога. Нариси. — Острог, 1998.
36. Кулаковський П. Острозька ординація // Острозька академія XVI — XVII ст. Енциклопедія. — Острог, 2010. — С. 314-315.

37. Кучерук М. Фільваркове господарство Луцького повіту за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 року // Старий Луцьк. Ювілейний науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2014. — Вип. 10. — С. 92-101.
38. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Радз., 181/VI, 4. — ч. 1а.
39. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Радз., 27/II, 3.
40. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. — Москва, 1892.
41. Мицик Ю. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648 — 1658 рр. — Острог, 2001.
42. Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. — Київ; Острог; Нью Йорк, 2004.
43. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — Киев, 1859. — Т. 4.
44. Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673 / Передм. П. Кеннеді Грімстед. — Київ, 2002.
45. Селянський рух на Україні 1569 — 1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Боряк та ін. — Київ, 1993.
46. Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозіуму 29-30 червня 2001 р. — Старокосянтинів, 2001. — С. 33-48.
47. Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. — Кременець, 2014.
48. Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». — Острог, 2008. — Вип. 13. — С. 363-377.
49. Старий Кривин. Дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / Вступ, нарис, упорядкування додатків: Т. Вихованець, І. Тесленко; тлумачний словничок: Г. Поліщук. — Білий Дунаєць; Остріг, 2005.
50. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р. Пиріг (голова) та ін. — Київ, 2001. — Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. — С. 102-123.
51. Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 3. — С. 99-120.
52. Тесленко І. Джерелознавчі клопоти з Острожчиною // Український гуманітарний огляд. — 2005. — Вип. 11. — С. 134-145.
53. Тесленко І. Двір Януша-Павла Острозького // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. — Львів, 2012. — С. 417-448.
54. Тесленко І. Парафіяльний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574 — 1608) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». — Острог, 2008. — Вип. 13. — С. 205-211.
55. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. — Острог, 2009.
56. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. — Київ, 2012.

57. [Хроніка Острозької парафії.] Rok Pański 1621. Dział wieczny / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 1999. — Ч. 3 (28). — Травень-червень. — С. 46-47.
58. Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1621]. Zbicie krucifixa od bachurów żydów ostrogskich / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 2000. — Ч. 2 (33). — Березень-квітень. — С. 46-47.
59. Хроніка Острозької парафії. Rok Pański 1620. Obieście Ostroga przez P. Zamoyskiego, wojewodę kiiowskiego / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 2003. — Ч. 3 (52). — Травень-червень. — С. 46.
60. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. — Київ, 2005.
61. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008.
62. Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. — Київ, 2005.
63. Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiej należące. — S. d., s. l.
64. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. — Lwów, 1890. — Т. 4.
65. Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — Т. 24. — S. 481-486.
66. Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. — Wrocław, 1969. — № 108. — S. 3-15.
67. Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks. Ostrogskich Anna Alojza // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1937. — Т. 3. — S. 370-371.
68. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1889. — Т. 8 // Źródła dziejowe. — Т. 19.
69. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. — Warszawa; Kraków, 1913.
70. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. — Toruń, 2002.
71. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 — 1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi Wołyńskiej. — Toruń, 1997.
72. Kolankowski L. «Pomiara włóczna» // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1927. — Rok 4. — Zeszyt 13. — S. 1-17.
73. Kowalska H. Ostrogski Aleksander // Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — Т. 24. — S. 480.
74. Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego. 1576 – 1586 / Wyd. A. Pawiński. — Warszawa, 1877 // Źródła dziejowe. — Т. 9.
75. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowski. — Kraków, 1858.
76. Summarysz spraw i przywilejów domu ks. Ostrogskich 1594. Inwentarz części dóbr ks. Ostrogskich 1620 // Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska). Rękopis II / 3669.
77. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI — XVIII wieku. Spisy / Opr. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1990.
78. Urzędnicy wołyńscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. — Kórnik, 2007.
79. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895.
80. Zagórska S. Halszka z Ostroga: Między faktami a mitami. — Warszawa, 2006.